

**Гарбар Ірина Георгіївна,
Лазарев Володимир Анатолійович,**
магістри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”

СУЧАСНА ХРИСТИЯНСЬКА ПРОПОВІДЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ У СЕКУЛЯРИЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглядається сучасна християнська проповідь як відповідь на ціннісні виклики секуляризованого суспільства; наголошується на дисгармонії між ціннісними пропозиціями сучасного світу та християнської проповіді; аналізуються підходи католицьких, православних та протестантських авторів до значення проповіді у сучасному світі.

In the article the views regarding the significance of the preaching in the modern world by the Catholic, Orthodox and Protestant authors are discussed. The author considers the modern Christian gospel as an answer to the challenges of the secular world. The disharmony of the values offered by the modern world and Christian preaching is emphasized.

Проповідь – це не тільки найбільш динамічна частина церковного ритуалу, але і практична частина життя християнина. Саме в ній відображаються ідеї, що торкаються як “вертикального”, так і “горизонтального” богослов’я, християнських догматів і соціально-політичних, морально-етичних поглядів сучасного християнина. Оскільки проповідь об’єктивно виражає найбільш істотні процеси, які відбуваються у релігійно-церковному комплексі християнства, то її вивчення є необхідною складовою філософсько-релігієзнавчого дослідження вчення та життєдіяльності християнських конфесій в сучасній Україні.

Дослідження сучасної християнської проповіді дозволяє з’ясувати основи християнської проповіді, як “прикладної частини” або “практичного богослов’я”. Аналіз прояву її тематики дозволяє фіксувати відношення системи ціннісних уявлень християнства як складової складного процесу трансформації

менталітету сучасної людини в цілому, що додає темі дослідження філософсько-антропологічну актуальність.

Християнська проповідь виконує функцію сполучної ланки між двома рівнями релігійної свідомості – буденним і теоретичним (богословським), є найефективнішим засобом впливу на великі маси віруючих, вона також є одним із найавторитетніших джерел релігійної інформації. Тому актуальним є дослідження змісту християнського проповідництва, яке постає одним із основних каналів релігійної комунікації поширення ідеї християнства у суспільстві.

Джерельною базою нашого дослідження були тексти проповідей, а також конфесійні посібники із гомілетики та екзегетики, збірки християнських проповідей різних конфесій, матеріали християнської періодики, тексти радіопровідей, проповіді, що представлені в мережі Інтернет.

З виникненням християнської проповіді в історії формування систем цінностей почалася нова епоха, що продовжується і на сучасному етапі. Але її головний зміст – людина – у сучасному християнському проповідуванні різних деномінацій і конфесій не зазнав змін, а лише знайшов нову інтерпретацію, виражену у більш доступній вербальній чи невербальній формі. Щодо антропологічних концепцій світської науки та філософії, то можна сказати що постмодерністські “вибухи”, постійні соціальні, економічні, політичні етичні та інші кризи побуджують мислителів та науковців визнати, що проблема людини – це актуальний виклик часу у всій своїй очевидній невирішеності. Як пише Ю. А. Кімєльов: “Загострення зацікавленості до проблеми людини і відповідна концентрація уваги філософів на антропологічній проблематиці виникає частіш за все у переломні та кризові епохи історичного розвитку. Наочним прикладом може служити той факт, що сам процес оформлення теоретичної антропології у самостійну дисципліну проходив становлення в умовах кризи всіх економічних, політичних, культурних та ідеологічних систем у Європі на початку Нового Часу” [4, с. 4].

Що ж може бути нового або скажімо унікального запропоновано в християнській проповіді періоду нашої сучасності? Проблема людини, розкриття якої відбувається завжди на особистісному рівні, з погляду християнства була і залишиться до приходу Ісуса Христа наприкінці часів. Шлях, що звучить у Керігмі, також залишається незмінним. Унікальність полягає в тому, що визначена в християнській проповіді проблема людини і керігма, яка вказує на шлях вирішення цієї проблеми, пройшовши іспит

більш ніж двадцятьма століттями, здатна і сьогодні дати відповідь на виклики сучасного, пронизаного постмодерністськими ідеями, світу, саме завдяки своїй незмінній антропологічній складовій. Новизна безумовно є, але це стосується форми відповіді, а не змісту. Зміст християнської проповіді сьогодні доноситься у зрозумілому сучасній людині вираженні, як вербальному, так і невербальному.

“В умовах зміни парадигми людського мислення, секуляризації суспільної свідомості, науково-технічної та інформаційної революції, соціальних і екологічних катаклізмів християнська проповідь прагне відповісти на “виклик часу” і пропонує людині такі духовні основи життя, які допоможуть їй “знайти себе” у мінливому сучасному світі,” – пише у своїх дослідженнях А. Жаловага [2, с. 31]. Втім це також не є новизна або унікальність християнської проповіді нашого часу. Християнська проповідь завжди, за всіх часів мала тим більше шансів бути почута і прийнята, чим більш зрозумілою і актуальною була її відповідь на виклики сучасності. Це відбувалося і в часи Христа, й у період патристики, і в часи середньовіччя. Була чи то Нагірна проповідь, або проповідь Іоанна Златоуста, проповідь Августина або Кальвіна, проповідь у викладі Фоми Аквінського або Тейяра де Шардена, проповідь Олександра Меня або Віктора Гама, – в ній звучала Керігма і вчення Ісуса Христа, яке осмислено й інтерпретовано відповідно до сучасної епохи. Наш світ зовсім не змінився. Точка зору, відповідно до якої проблема людини, що живе на початку двадцять першого століття, має принципово новий характер, відноситься до однієї з основних оман нашого часу. Поряд із усіма світськими тлумаченнями про науково-технічний прогрес, цивілізацію, гуманізм, позитивне мислення, ідеї про необхідність пошуку нових антропологічних концепцій мають спроби проникнення навіть у християнську проповідь. Але концептуальна основа християнської проповіді незмінна – бо як тільки в її антропологічній складовій відбуваються зміни, вона перестає бути християнською. З точки зору сучасної християнської антропології людина не змінилася і проблема її не змінилася. Духовно людина нашого часу така, якою було завжди, з моменту свого гріхопадіння і проблеми у неї ті ж самі. Я б навіть сказала, що ніколи не було таких сприятливих умов для проповіді, як сьогодні, тому, що “ми живемо в епоху розчарування”, – стверджує Мартін Ллойд-Джонс. Це твердження, на наш погляд, є справедливим й стосовно проблеми людини початку двадцять першого століття. Незмінною залишається і внутрішня основа проповіді, як би не змінювалися

у ній ілюстрації для більшого розуміння сучасниками або форми її вираження у вербальному і невербальному плані. Сьогодні так само в проповіді звучить Керігма, учення Христа і пояснення практичного застосування. Ч. Сперджен наприкінці ХІХ століття писав: “Що особливо потрібно для сучасного світу, то це звістка про його Спасителя і про той шлях, яким можна знайти спасіння. Проповідуйте Христа безперестанно, повсякчас. У Ньому полягає все наше Євангеліє” [9, с. 72].

Досліджуючи проблеми сучасних християнських церков, єпископ Н. Т. Райт пише про місце і значення християнської проповіді у сучасному світі: “Якби церковне керівництво присвячувало більше часу вивченню проповідей Ісуса Христа і текстів Нового Заповіту, багато чому іншому в повсякденному житті Церкви і світу, що тепер викликає нашу стурбованість, стало би більше істинного світла. Я упевнений, що, кожне покоління покликано відкривати для себе Ісуса і Писання” [8, с. 27].

Основу виклику, який кинув християнській проповіді сучасний світ, коротко, але змістовно сформулював професор Оксфордського університету, доктор філософії Джон Леннокс: “Подібно модернізму, постмодернізм вважає людину центром світобудови і суддею всіх речей, однак не все людство в цілому, не якесь зібрання фахівців або “авторитетів”, а кожного індивіда або, принаймні, кожне окреме співтовариство. Це означає, що відповідно до постмодернізму, не існує жодної об’єктивної істини, котра будучи раз виявленою, повинна бути прийнята кожною раціональною людською істотою. Істина – це те, що видається істинним будь-якому індивіду або співтовариству. Факти не є об’єктивними сутностями, з якими має узгоджуватися мислення людини. Тільки ми особисто, вступаючи в дискусії з іншими людьми, вирішуємо, якими повинні бути факти. Запереченню підлягає будь-яка теорія, ідеологія або релігія, яка створила метанаратив, що претендує на виклад універсальних істин, які кожен повинен приймати. А твердження Христа: “Я – дорога, і правда, і життя” (Івана 14:6) – вважається у постмодерні особливо образливим і нестерпним” [1, с. 317, 318].

Християнська проповідь, що мала найсильніший вплив на формування систем цінностей у стародавньому світі, за всіх часів породжувала одночасно як ентузіазм безприкладної любові, так і приклади настільки ж безприкладної опори і ненависті у всіх верствах суспільства. Тому, що Керігма заснована на вченні Ісуса Христа полягала не в окремих його принципах, але в їхньому взаємозв’язку і співвідношенні з життєстверджуючою і есхато-

логічною підбадьорюючою щирістю і силою. Вони не могли бути розділені на такі принципи, що зручні для прийняття в суспільстві і як такі можуть бути відкинуті як непридатні. Християнська проповідь пропонує сучасному світові цільне вчення, вибір між духовним і недуховним способом існування. Сьогодні більшість людей і світових співтовариств, стоячи на порозі третього тисячоріччя, знову повертаються до думки про необхідність духовного початку в побудові як особистого життя, так і суспільного. Про це говорять і пишуть не тільки богослови, проповідники, і релігійні філософи, але і вчені, соціологи, економісти і політики. Один з значних мислителів російського зарубіжжя, Іван Ільїн, міркуючи про значення християнства і християнської проповіді в житті сучасної людини і суспільства писав: “Є два різних розуміння людини: духовне та не духовне. Духовне розуміння бачить у ній творчу істоту з безсмертною душею; живе вмістилище Духа Божого, самостійного носія віри, любові і совісті. Життя цієї істоти є таємничим внутрішнім процесом, процесом самоутвердження і самобудівництва. Цей творчий процес має потребу у волі і заслуговує на неї. Він є живою основою для родини, батьківщини, нації і держави; це джерело духовної культури: церковного життя, науки, мистецтва, моральності, політики, праці і господарства. Бездумно і безумно гасити це творче вогнище на землі. Замінити його чимось; обійтися без нього неможливо” [3, с. 321]. З погляду цього ідеалу, усі встановлені життям цінності пропонуються сучасною християнською проповіддю до переоцінки й одержують зовсім інше значення. Розходження між християнством і всіма секулярними етичними поглядами укорінюється в ідеї найбільшого морального подвигу, що полягає в пожертвуванні всім особистим і самим життям за вищу правду і можливість повідомлення Керігми ближньому. Християнська мораль цілком визначається релігійним світоглядом і впливає з нього як неминучий наслідок. Християнська етика і християнська антропологія засновані на релігійному світогляді, що викладений в Новому Заповіті, і являють собою одне органічне ціле. В основі якого, як ми вже говорили, є ідея вільного відпадання людини від життя в Богові і можливість вторинного прилучення людини до божественного життя за посередництвом Ісуса Христа. Вся етика християнства є не що інше, як практичне застосування того, що проголошується в християнській проповіді, Керігмі – вчення Ісуса Христа про шлях повернення до Бога, та вчення про проект турботи про себе, практичне влаштування життя людини у цьому світі і приготування для життя в майбутньому.

Існує і дисгармонія між ціннісними пропозиціями сучасного світу і пропозиціями християнської проповіді. Так, відповідно до християнської проповіді, основою цього життя є абсолютна гармонія з волею Бога як з вищим світопорядком, у який з часом має перейти людина, так і приготування до цього переходу. І ця гармонія ні в чому іншому і не може складатися, як у підпорядкуванні своєї волі принципам божественного світопорядку. Ось тут і виникає дисгармонія з ціннісними пропозиціями сучасного світу, з його постмодерністичними побудовами і наданою гуманістичною психологією думкою людини про себе як про істоту, що здатна до самостійного морального вдосконалення. Проблема людини в християнській проповіді вирішується через інші принципи. Ці принципи засновані на гармонії між Богом, що створив цей світ, і людиною, що визнає, що вона живе у світі, який створено з волі Творця. Але тому, що божественний світопорядок представляє ідеальну гармонію, він не може бути заснований на чисто зовнішньому прояві. Християнська мораль ґрунтується не на розумінні, а на тому, що глибше, що йде до першооснов і є простішим всякого розуміння: на потязі людей до вищого і до себе подібного. Все формальне і засноване на зовнішньому виконанні закону відходить перед цим основним принципом християнства на другий план і навіть засуджується християнством як фальшива фарисейська мораль. І все ж таки християнство продовжує мати досить сильний вплив на всі етичні побудови сучасності, в тому числі і, що базуються на протилежних християнству основах. Цьому сприяє посилення активності в проповіді різних християнських конфесій і деномінацій.

Так ідеологи офіційного католицизму, включаючи релігійних філософів, активно виступають на арені ідейної боротьби. Поворот до нового розвитку релігійної ідеї – одна з причин, що пояснює висування католицьких релігійних мислителів у ряди провідних філософів ХХ століття. Притому всі вони є високопрофесійними філософами, знавцями історії філософії і часто талановитими проповідниками. До того ж, майже всі вони – яскраві соціальні критики. Саме їхніми зусиллями був здійснений у релігійній думці нашого часу – знову-таки при завязаному опорі ортодоксів – “антропологічний поворот”, тобто перетворення проблеми людини в її християнському розумінні у найважливішу проблему філософії. Прикладом цьому є неомітом Ж. Марітена і Е. Жильсона, сучасні варіанти креаціонізму, неоавгустинізму і неосхоластика з їх підвищеним інтересом до вчення про людину.

У протестантських церквах стосовно проповіді світові теж

спостерігається глобальна активність. Проповідь і діяльність протестантських церков прагне охопити фактично всі сфери життя сучасного суспільства. Пропонуючи християнську модель вирішення проблеми людини, проповідники намагаються проголошувати Благо Звістку в зрозумілих сучасній людині знаках, використовуючи засоби масової інформації для телепроповідей, стадіони для проведення масових євангелізацій, навіть політичні акції, на фоні який проголошуються християнські цінності. Здійснюючи таким чином активну місіонерську діяльність, яка є одним з основних напрямків у діяльності протестантських церков, оскільки вона постає як виконання обов'язкової віроповчальної норми, що ґрунтується на заповіді Ісуса Христа “Ідіть по цілому світові, та всьому створінню Євангеліє проповідуйте!”, – як записано у Євангелії від Марка (16:15) [7, с. 102].

Багато православних священників шукають нові форми повідомлення ідей християнства сучасному суспільству, серед них диякон Андрій Кураєв, який, наприклад, активно співпрацює з російськими та українськими рок-виконавцями для популяризації ідей православ'я. У православному світі відбувається величезна внутрішня робота, що спрямована на те, щоб підняти питання про проблему людини двадцять першого століття і зробити зрозумілим вчення Ісуса Христа як вчення про найефективніше вирішення цієї проблеми. Проголошення Благої Звістки звучить сьогодні на православних каналах телебачення і радіо, у храмах, школах, в'язницях і лікарнях. Виступ таких рок-зірок як Юрій Шевчук на концертах із закликами звернутися до Христа у співробітництві з православними проповідниками – це теж одна з форм донесення Керігми. У своїй книзі “Відповіді молодим” на питання про мету своєї участі у подібних заходах диякон Андрій Кураєв пише: “Для чого мені все це потрібно? Я не потішаю себе ілюзією, що після концерту за участю батюшки всі дружно потягнуться в храм. У хлопців, що слухають пісні на цих концертах, свій поворот до віри, напевно, ще далеко попереду. Але усе-таки світ Церкви стане здаватися менш далеким тим, хто був на цьому концерті” [5].

У сучасних християнських церквах і навчальних закладах звучать і пропонуються до вивчення різні форми проповіді. Існують і різні конфесійні і деномінаційні погляди на проповідь. Однак, суть проповіді, її основа залишаються незмінними тому, що незалежно від доктринальних розходжень у всіх християнських церквах існує єдина думка: як тільки значення Керігми нівелюється, а вчення Ісуса Христа про проблему людини і шлях

її вирішення перестає бути основою, проповідь перестає бути християнською. Тоді вона стає в один ряд з іншими звичними сьогодні у світі промовами, нехай навіть моральними і корисними для практичного життя. Але це вже інші проекти турботи про себе, вони можуть бути скільки завгодно привабливі, але вони не можуть називатися християнськими.

Проповідь – це оголошення істини, що записана у Святому Писанні, – пише Джон Стотт, відомий проповідник і викладач Біблії, пастир. “І саме тому” – продовжує він, – “кожна проповідь повинна пояснювати, тлумачити зміст вчення Ісуса Христа. Проповідник може брати приклади з політичного, морального або соціального життя, щоб краще висвітлити біблійні істини, що він хоче пояснити. Але кафедра – це не місце для висловлення просто політичних коментарів, моральних умовлянь, або соціальних дебатів. Наше завдання – проповідувати Слово Боже і ніщо інше” [10].

У сучасному постмодерністському світі християнська проповідь усе ще здатна привернути увагу сучасного суспільства до шляху, що запропонований Ісусом Христом для вирішення як особистої проблеми людини, так і проблем усього людства. Сьогодні в нашій країні багато наукових, суспільних і політичних діячів усерйоз задумуються над тим, щоб у молодшій школі почали звучати основні положення християнства. Так, на сучасному етапі ще багато невирішених питань як от, кому і яким чином доносити до дітей цінності християнства. Проходять експерименти з впровадження занять з християнської етики, основ православної культури, і т. д. Все це говорить про те, що актуальність християнської проповіді не зменшилася. А вакуум, що утворився у системі цінностей після розвалу Радянського Союзу, так і не був заповнений ні однією ціннісною системою, здатною гармонізувати внутрішній світ людини і життя суспільства в цілому. Єпископ Н. Т. Райт пише: “Згідно таємничого Божого промислу, одне з призначень постмодерністської епохи – нагадати самовпевненим проповідникам модернізму про реальність Гріхопадіння. У сучасному суспільстві ми постійно зіштовхуємося з “постхристиянським” вченням про гріх, як про безневинну помилку, у той час коли сучасні мас-медіа, користуючись усякою можливістю, знову і знову ілюструють наслідки історії третього розділу книги Буття. У цей час ми, християни, покликані з любов’ю до Бога і людей перетворювати навколишній світ. Ми послані проголошувати спокую світові, що не усвідомлює свою гріховність, зцілення зломленим, які не мають надії, любов і віру тим, хто пізнав

лише гноблення, страх і недовіру” [8, с. 184]. В цьому тексті ми бачимо приклад збереженої структури християнської проповіді і її базових складових, які несуть ту саму Звістку, що і дві тисячі років тому, але у формі, що зрозуміла сучасному слухачеві. У цьому уривку ми знаходимо і згадування про гріх, і проголошення Керігми, і заклик до практичного застосування. Далі Райт продовжує: “Євангеліє закликає нас очолити процес подальшого розвитку суспільства. Християнський світогляд, що здатний кинути виклик як модернізму, так і постмодернізму, повинен знайти гідне вираження в літературі, музиці, мистецтві, філософії, освіті, поезії, політиці. Оптимізм, почуття гумору, доброта, здоровий глузд і щира мудрість допоможуть нам указати світові шлях у майбутнє. Перед нами стоїть питання: “Якщо не зараз, то коли?” Сприймавши цей новий заклик, ми почуємо ще одне питання: “Якщо не ми, то хто?”. І що, крім Євангелія Ісуса, може стати ключем до вирішення цієї задачі?”

Мартін Ллойд-Джонс на питання про актуальність звучання християнської проповіді у сучасній церкві та про її значення для людини у світі в одній зі своїх лекцій говорить: “Головна причина моєї готовності викладати даний цикл лекцій полягає в тому, що я вважаю проповідування найбільш високим, прекрасним і славним покликанням із усіх можливих. І якщо до цього потрібно що-небудь додати, то я без коливання скажу, що найбільш гострою проблемою сьогоденної християнської Церкви є істинне проповідування. А оскільки в ньому найбільше гостро має потребу Церква, то, без сумніву, у ньому більше всього має потребу і світ” [6, с. 13].

Отже, як ми бачимо, сьогодні існують спроби переглянути розуміння суті і значення християнської проповіді з боку світського суспільства. Вони обумовлені впливом постмодерністського мислення, що проникає в усі сфери життя секулярного суспільства. Але ми бачимо і те, що сучасна християнська проповідь готова давати відповіді на “ціннісні виклики” сучасного світу. Ми приходимо до висновку, що сьогодні християнська проповідь як в Україні, так і у світі продовжує впливати на формування системи цінностей і думки людини про себе не тільки в Церкві, але й у суспільстві. У світі існують багато інших установ і структур, які займаються проблемами людини. І досить часто вони діють плідно й ефективно. Але з погляду християнської антропології, допомогти вирішити основну проблему людини може тільки звертання людини до Бога. Для цього і сьогодні у Церкві й у світі звучить Керігма в християнській проповіді.

Отже, християнська проповідь не втратила своєї актуальності й у сучасному світі. З позиції християнства це пояснюється тим, що ні проблема людини, ні шлях її вирішення за дві тисячі років історії християнства не змінилися. Суть і задачі проповіді залишаються незмінними, незначні зміни можливі у формі і методах подачі, але не більше того. З позиції ж секулярного світу в християнській проповіді вбачаються можливості використання християнської системи цінностей у питаннях формування особистості і суспільства. Прагнення людини ХХІ століття до радикальних змін у своєму соціальному бутті: те, вона бачить, не задовольняє її моральні пропозиції на деякі аспекти у повсякденному житті, які часто не дають відповідей на виклики сучасності, саме це збуджує її до радикальних змін у своєму внутрішньому світі. Це повертає її увагу від соціально-економічних, політичних і ідеологічних процесів до різних релігійних пропозицій, в тому числі і до християнства. І християнство, як ми бачимо, є готовим дати відповідь на виклики сучасного світу і, особливо це відбувається у християнському проповідуванні. Сучасні лідери різних християнських церков – і католицьких, і православних, і протестантських в більшості своїй розуміють, що сьогодні ніякий релігійний проект “турботи про себе” не зможе привернути увагу та зміцнити свої антропологічні та аксіологічні позиції у суспільстві, якщо він не в змозі надати зрозумілі, обґрунтовані відповіді на основні проблеми буття сучасної людини. І мова йде не про просте повторення традиційних релігійно-метафізичних антропологічних трактувань, а відповідей, що зрозумілі сучасній свідомості. Тому ми бачимо, що при незмінності внутрішніх антропологічних базових елементів у християнській проповіді її звучання не втратило актуальності серед сучасних релігійних пропозицій.

Однак, варто помітити, що як християнство в цілому, так і християнська проповідь зокрема, не мають на увазі використання норм християнської моралі без навернення людини до її творця – Ісуса Христа. А таке навернення, з точки зору християнства, має на увазі набагато більше, ніж використання окремих етичних принципів християнства, що запропоновані сучасним суспільством як варіант системи цінностей.

У висновку ми можемо відзначити, що християнська проповідь у постмодерністському світі здатна дати відповіді на виклики сучасності. Сьогодні в Україні спостерігається збільшення активності в християнському проповідуванні з боку всіх основних християнських церков, що, у свою чергу, дозволяє хрис-

тиянському вченню в цілому активно впливати на формування антропологічних та аксіологічних систем у секуляризованому суспільстві.

Список використаних джерел та літератури:

Гудінг Д. Людина та її світогляд: у пошуках істини та реальності [Текст] : у 3 т. / Д. Гудінг, Дж. Леннокс ; пер. з рос. зі звіркою з англ. оригіналом під заг. ред. М. А. Жукалюка. – К. : УБТ, 2006. – Т. 2. – 376 с.

Жаловага А. С. Антропологічні аспекти сучасного протестанського

проповідування [Текст] / А. С. Жаловага // Українське релігієзнавство. – №2. – 2003. – С. 31–45.

Ильин И. Путь духовного обновления [Текст] / И. Ильин. – М. : АСТ, 2003. – 365 с.

Кимелев Ю. А. Современная буржуазная философско-религиозная антропология [Текст] / Ю. А. Кимелев. – М. : Наука, 1985. – 142 с.

Кураев А. Ответы молодым [Электронный ресурс] / А. Кураев. – Режим доступа: [www. URL: http:// Kuraev. ru](http://www.kuraev.ru)

Ллойд-Джонс М. Проповедь и проповідники [Текст] / М. Ллойд-Джонс ; пер. с англ. Д. Ф. Ткаченко. – Харьков. : Біблос-Альфа, 2003. – 306с.

Марсель Г. Метафизический дневник / Г. Марсель ; пер. с франц. В. Ю. Быстрова. – СПб. : Наука, 2005. – 586 с.

Райт Н. Т. Иисус. Надежда постмодернистского мира / Н. Райт ; пер. с англ. – Черкасы: Коллоквиум, 2006. – 208с.

Сперджен Ч. Г. Добрые советы проповедникам Евангелия / Ч. Г. Сперджен. – М. : Свет на Востоке, 1999. – 206 с.

Стотт Д. Портрет проповедника. [Электронный ресурс] / Д. Скотт. – Режим доступа: [www. URL: http://www. uapreach. com/ library/stott_ preacher. htm](http://www.uapreach.com/library/stott_preacher.htm)